

ORTA TISA BÖLGESİ'NDE DOĞU AVRUPA BOZKIR KÖKENLİ GÖÇEBE BİR TOPLULUĞA AİT MEZARLIK (MAKÓ, MİKÓCSA-HALOM, MACARİSTAN)

CSILLA BALOGH
Dr., University of Szeged
Department of Geology and Paleontology (Hungary)
csillabal@gmail.com

ÖZ

2010 yılında, Macaristan'ın Orta Tisa Bölgesi'ndeki Maros Nehri kıyısında Avarlara ait bir mezarlıkta yaptığımız bir kazıda 207 mezar gün ışığına çıktı. Mezarlar, gömme adetleri ve arkeolojik bulguları, 6.-7. yüzyıl Doğu Avrupa bozkırlarının mezarları ve gömme adetleriyle yakınlık gösteriyorlar. Mezarlardan çıkan sikkeler ve buluntulardan bu mezarlığın 568-630 tarihleri arasında kullanıldığı anlaşılıyor. Mezarlık, Körös-Tisa-Maros nehirleri arasında yaşamış diğer toplulukların kabin mezarlıta¹ mezarlıklarıyla da benzer özellikler gösteriyor. Tisa nehrinin batısında yerleşen ve büyükbaş hayvancılıkla meşgul olan bu topluluk, Türk kökenli Avarlara Doğu Avrupa bozkırlarında bir yerde, Avarların batıya göçü sırasında katılmış olmalı.

Anahtar kelimeler: Doğu Avrupa bozkır arkeolojisi, Erken Ortaçağ, Karpat Havzası, Avarlar, göçebeler, mezarlık.

A CEMETERY BELONGING TO AN NOMAD COMMUNITY OF EASTERN EUROPE STEPPE ORIGIN IN THE MIDDLE TISA REGION (MAKÓ, MİKÓCSA-HALOM, HUNGARY)

ABSTRACT

In a cemetery excavated in 2010 in the region of Middle Theis, Körös and Maros Rivers in Hungary, 207 Avar graves came to light. Graves, burial customs and archeological materials of the cemetery show similarities to the graves and burial customs of the Eastern European steppes. On the basis of coins and findings from the graves the cemetery can be dated between 568-630. The cemetery shows similarities to the cemeteries with niche grave of the other population lived between the Körös-Theis-Maros Rivers. This nomadic community settled in the western site of the Theis river must have joined the Avars of Turkic origin somewhere in the steppes of Eastern Europe during the westward migration of the Avars.

Keywords: Eastern European steppe archeology, Early Middle Ages, Carpathian Basin, Avars, nomads, cemetery.

¹ Almandada *Stollengrab* olarak bilinen bu mezar türü genellikle *katakomba mezar* ile karıştırılmaktadır. Katakomba mezardan farklı özellikler gösterdiği için burada kabin mezar terimi tercih edilmiştir.

552'de I. Türk Kağanlığı'nın kurulmasıyla batıya doğru kaçmak zorunda kalarak, Doğu Avrupa bozkırlarında yaşayan çeşitli halkları, kavimleri beraberinde sürükleyen ve kendilerini Bizanslılara Avar diye tanıtan halk, Karpat Havzası dediğimiz bölgeyi politik bir yapı içerisinde birleştirmeyi başarabilmiş ilk halktı. Avarlar, — dilleri tartışmalı olan Avrupa Hunlarını saymazsak — yaklaşık üç yüz yıl boyunca, yani 6. yüzyıl sonundan 9. yüzyıl sonuna kadar, Erken Ortaçağ Avrupa tarihinde, çok önemli bir politik rol oynayan ilk Türk halkıdır. O döneme ait çok sayıda yazılı kaynak, 3.500 civarındaki arkeolojik alan ve şimdiye kadar kazılmış yaklaşık 60.000 mezar sayesinde arkeolojik miraslarının oldukça iyi araştırıldığını söyleyebiliriz.

Son 20 yılda, yazılı kaynaklardaki bilgilere ilişkin yeni yorumlar, her geçen gün daha da artan arkeolojik veriler, bu verilerin 100 yılı aşan bir süreden beri sürekli işleniyor olması, gömme adetleri ve ölü kültürünün kazılarda giderek daha özenli bir biçimde gözlemlenip belgelenmesi ve bütün bu saydıklarımın birlikte değerlendirilmesi sonucunda, Karpat Havzası Avar dönemi tarihinde rol oynayan halkların ve toplulukların arkeolojik materyalini birbirinden ayırmayı başarabildiğimizi söyleyebilirim.

6.-7. yüzyıllarda bu bölgede birbirinden farklı pek çok topluluk göze çarpıyor: Zala ve Mura nehirleri bölgesinde Slav kökenli Dubeller,² Balaton gölünün batı kısmında, etnik bakımdan Langobardlar ve Geç Antik dönem topluluğundan (Bizans tarafından oraya yerleştirilmiş savaş tutsaklarından) oluşan Keszthely Kültürü topluluğu yaşıyordu.³ Aynı şekilde Pécs çevresinde de Romanize olmuş topluluklar yaşıyordu. Bunların dışında, Tuna nehrinin batısında kalan Avar mezarlarında yoksullaşmış, Romanize olmuş gruplar olduğu da ortaya çıktı.⁴ Tuna nehrinin doğu kısımları⁵ ve Transilvanya'nın merkezi bölgelerinde⁶ Avar dönemi Cermenlerinin (Gepidlerin) yerleşim alanları olduğu tespit edildi. Tuna'nın batısında kalan bölgenin en kuzey-doğusunda Orta Asya kökenli yoğun bir Avar topluluğu

² Béla Szőke, "A népvándorlás kor és a korai középkortörténet Nagykanizsán és környékén. — History of the Migration Period and Early Middle Ages in Nagykanizsa and its surroundings", In: *Nagykanizsa története*. Szerk.: M. Rózsa. Nagykanizsa, 1994, s. 145–214; Béla Szőke, "Avari e Slavi", In: *Gli avari. Un popolo d'Europa*. Ed.: Menis, G. C. Udine 1995, s. 49–55.

³ Róbert Müller, "Die spätrömische Festung Valcumam Plattensee. Friedhöfe der Keszthely-Kultur", In: *Germanen, Hunnen und Awaren*. Red.: Menghin, W. – Springer, T. – Warners, E. Nünberg 1987, s. 270–284; Róbert Müller, "Neue archäologische Funde der Keszthely-Kultur", In: *Awarenforschungen I*. Hrg.: Daim, F., Wien 1992, s. 251–308; Róbert Müller, "Keszthely kultúra", In: *Évezredek üzenete a láp világából. (Régészeti kutatások a Kis-Balaton területén 1979–1992)*. Szerk.: Költő L. – Vándor L. Kaposvár-Zalaegerszeg 1996, s. 98–102; Péter Straub, "Újabb adalék a Keszthely-kultúra eredetéhez egy fenékpusztai sír kapcsán. — Ein neuer Beitrag zum Ursprung der Keszthely-Kultur anhand eines Grabes von Fenékpusztá", *Zalai Múzeum* 9, 1999, s. 181–193; Péter Straub, "A Keszthely-kultúra kronológiai és etnikai hátterének újabb alternatívája. — Die neuere Alternative des chronologischen und ethnischen Hintergrundes der Keszthely-Kultur", *Zalai Múzeum* 9, 1999, s. 195–224.

⁴ Tivadar Vida, "Conflict and coexistence: The local Population of the Carpatian Basin under Avar Rule (sixth to seventh century)", In: *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars and Cumans*. Ed.: Curta, F. Leiden, 2008, s. 13–46; Tivadar Vida, "Local and Foreign Romans? The Problem of the Late Antique Population of the 6th–7th Centuries AD in Pannonia", In: *Foreigners in Early medieval Europe: Thirteenth International Studies on Early Medieval Mobility*. Ed.: Quast, D. Mainz, 2009, s. 233–260.

⁵ Attila Kiss, "Germanen im awarenzeitlichen Karpatenbecken", In: *Awarenforschungen I*. Hrg.: Daim, F. Wien, 1992, s. 35–134; Attila Kiss, *Das awarenzeitliche gepidische Gräberfeld von Kölked-Feketekapu A*. Innsbruck, 1996.

⁶ István Bóna, "Erdélyi gepidák - Tisza menti gepidák" *MTAK (II) 27*, Budapest, 1978, s. 123–170; János, Cseh, "Gepida továbbélés", In: Bóna István – Cseh János - Nagy Margit - Tomka Péter - Tóth Ágnes: *Hunok-Gepidák-Langobárdok*. Szeged, 1993, s. 77–78.

olduğu görüşü⁷ henüz tam olarak kanıtlanmamış olsa da, Karpat Havzası'nın orta kısmında, Tuna ve Tisa nehirleri arasındaki (Alpár; Bócsa; Kecel; Kiskunfélegyháza-Pákapuszt; Kunbábony; Nagykőrös; Petőfiszállás) çok zengin hükümdar mezarları, 630–660 arasında, bu bölgenin, Avar hükümdar tabakasının yerleşim alanı olduğunu açıkça ortaya koyuyor.⁸ Fakat öte yandan, Konstantinapolis'in 626'daki başarısız kuşatmasından önce kağanlık merkezinin nerede olduğu henüz kanıtlanmamış değil.

Erken Avar dönemi yerleşim bölgesi içinde, Tisa nehrinin batısında, özellikle Tisa boyundaki, Körös ve Maros nehirleri tarafından çevrelenmiş bölgede öteki bölgelerden farklı gömme adetleri olan bir topluluk olduğu ortaya çıktı. Bu topluluğun gömme adetleri ve arkeolojik bulguları, 6.–7. yüzyıl Doğu Avrupa bozkırlarının (Sivaşovka-Horizont) arkeolojik bulgularıyla çok yakın ortak özellikler gösteriyor.⁹ Burada tanıtılan mezarlık da bu topluluğa ait mezarlıklardan biri.

MAKÓ, MIKÓCSA-HALOM (MACARİSTAN)

Kazı alanı, Karpat Havzası'nın ortasında, Tisza nehrinin orta bölümünde, Tisa'nın Maros nehriyle birleştiği yerde (Fig. 1), bir lös tepesindedir ve bu alan bugün, çevresi Maros nehrinin yan kollarıyla çevrili, zaman zaman sular altında kalan sazlık bir bölgedir. Mezarlık olarak kullanılan tepe, bu alanda bir yükselti olarak karşımıza çıkıyor. İnceleyeceğimiz mezarlık, bir fabrika inşaatından dolayı yaptığımız kurtarma kazısı sonucunda ortaya çıkmıştır. 2010 yılında benim yönetimimde bu alanda 207 mezar kazıldı.

⁷ Mária, Némethi – László, Klima: "Kora avar kori lovas temetkezések — Frühawarenzeitliche Reiterbestattungen", *Jósa András Múzeum Évkönyve 30–32*, (1987-89) 1992, s. 173–244.

⁸ Attila, Kiss, "Tanulmányok a kora avar kori kunbábonyi vezérsírról. — Studien zum Fürstengrab von Kunbábony aus der Frühawarenzeit", *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica 1*, 1995, s. 131–149.

⁹ Dezső Csallány, "A Szentés-lapistói népvándorlaskori sírlet. — Der Grabfund von Szentés-Lapistó aus der Völkerwanderungszeit". *Dolgozatok 9–10* (1933–34) 1934; Péter Somogyi, "Typologie, Chronologie und Herkunft der Maskenbeschlüge. Zu den archäologischen Hinterlassenschaften osteuropäischer Riterhirten aus der pontischen Steppe im 6. Jahrhundert. *Archaeologica Austriaca 71*, 1987, 121–154; Gábor Lőrinczy, "Megjegyzések a kora avar kori temetkezési szokásokhoz. A tájolás. — Anmerkungen zu den frühawarenzeitlichen Bestattungssitten. Die Orientierung" *Jósa András Múzeum Évkönyve 30–32* (1987–1989) 1992, 161–172; Gábor Lőrinczy, "Vorläufiger Bericht über die Freilegung des Gräbelfeldes aus dem 6–7. Jahrhundert in Szegvár-Oromdűlő. (Weitere Daten zur Interpretierung und Bewertung der partiellen Tierbestatungen in der frühen Awarenzeit.)", *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 1992, 81–124; Gábor Lőrinczy, "Megjegyzések a kora avar kori temetkezési szokásokhoz. (A fülkesíros temetkezés.) — Bemerkungen zu den frühawarenzeitlichen Bestattungssitten. (Die Stollengräber.)", In: *A kőkortól a középkorig*. Szerk.: Lőrinczy G. Szeged, 1994, 311–335; Gábor Lőrinczy, "Fülkesírok a Szegvár-óromdűlői kora avar kori temetőből. Néhány megjegyzés a fülkesíros temetkezések változatairól, kronológiájáról és területi elhelyezkedéséről. — Stollengräber im frühawarenzeitlichen Gräberfeld von Szegvár-Oromdűlő. Beiträge zu den Varianten, zu der Chronologie und territorialen Lage der Stollengräber", *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica 1*, 1995, 399–416; Gábor Lőrinczy, "Kelet-európai steppei népesség a 6–7. századi Kárpát-medencében. Régészeti adatok a Tiszántúl kora avar kori betelepüléséhez. — Osteuropäische Steppenvölkerung im 6. und 7. Jahrhundert im Karpatenbecken. Archäologische Beiträge zur frühawarenzeitlichen Einsiedlung des Gebietes jenseits der Theiß", *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica 4*, 1998, 343–372.

GÖMME ADETLERİ

Mezarların Yönü

Mezarlar, *doğu-batı* yönünde kazılmıştır ve başları doğu tarafındadır. Karpat Havzası'nda şimdiye kadar kazılmış Avar dönemine ait yaklaşık altmış bin mezarın büyük çoğunluğunun yönü ise tam tersine *batı-doğu* ve *kuzeybatı-güneydoğu* yönündedir.

Mezarların Şekli

Mezarlığın en belirgin özelliği, kompleks yapıdaki mezarlardan oluşmasıdır. Bu mezarlar, biri ölünün, diğeri ise ölü kurbanının koyulduğu iki kısımdan oluşuyorlar. Mezarlıkta bu tip mezarın iki çeşidi bulunuyor. Mezarların büyük bir çoğunluğunu, yaklaşık %80'nini niş-mezarlar (Alm. *Nischengrab*) oluşturuyor. Niş mezarlar için basamaklarla inilen bir mezar çukuru kazılmış. Bu çukurun genellikle güney duvarı boyunca ölü için niş şeklinde bir yer kazılmış (Fig. 2). Defin esnasında ölüyü bir tabut içinde ya da deri veya keçeye sarılı bir biçimde önce güney duvarındaki bu nişe yerleştirmişler. Çeşitli eşyaları ve ölü için çeşitli yiyecekler de bu kısma yerleştirilmiş. Daha sonra niş, rulo halinde sarılmış hayvan derileri ile kapatılmış, ki bunu toprağın renginden ve yaptığımız kimyasal analizlerden anlıyoruz. Sonra da, muhtemelen defin merasimi sırasında kestikleri kurban hayvanlarını mezar çukuruna yerleştirmişler.

Niş mezarlar, demir çağından itibaren Avrasya'dan Batı Avrupa'ya kadar zaman zaman karşımıza çıkıyor, hatta Karpat Havzası Avar mezarlarında da görülebiliyor.¹⁰ Fakat bir Avar mezarlığında böyle yüksek oranda görülmesi yeni bir durum.

Kabin mezar (Alm. *Stollengrab*)¹¹ da benzer bir yapıya sahip. Bu mezar türünde ise ölü için kazılan kabin, mezar çukurunun uzun duvarında değil, kısa duvarında kazılmıştır (Fig. 3). Fakat kabinlerin varlığını çok az durumda gözlemleyebildik. Genelde düzgün bir biçimde kazılmamışlar ve çoğunluğu aşağı doğru açılı bir şekilde gelişigüzel, seyrek olarak da düz bir şekilde kazılmış.

Her iki mezar türünde, nişlerin ve kabinlerin tavanlarını çok az durumda gözlemleyebildik, çünkü yeraltı sularının yüksek seviyede olması ve çökme tehlikesinden dolayı tavanları açmak zorunda kaldık. Gözlemlerimize göre, her iki mezar tipinde de mezar çukurunun tabanı yatay değildi. Aksine, açılan kabine ve nişe doğru, yani aşağı doğru büyük bir açığa sahipti. Bu durum, nişin veya kabinin kazılması sırasında, kazılan toprağın bir kısmının mezar çukurundan dışarıya atılmayıp, çukurun tabanında yığılmasından kaynaklanıyor.

¹⁰Csilla Balogh, "Új adatok az avar kori sírformákhoz a Duna-Tisza közén", In.: *Múzeumi Kutatások Bács-Kiskun megyében 1997*. Szerk.: Romsics I. – Wicker E. Kalocsa–Kecskemét, 1998, 145–152; Csilla Balogh, "Avar kori padmalyos sírok a Duna-Tisza közén. — Awarenzeitliche Nischengräber auf dem Donau-Theiß Zwischenstromland", In.: *Heves Megyei Régészeti Közlemények 2. A népvándorlások kutatóinak kilencedik konferenciája*. Szerk.: Petercsák T. – Váradi A. Eger, 2000, 111–124; Gábor, Lőrinczy – Péter, Straub, "Az avar kori padmalyos temetkezésekről. Szempontok a Kárpát-medencei padmalyos temetkezések értékeléséhez. — Über die awarenzeitlichen Nischengräber. Angaben zur Bewertung der Nischengräber des Karpatenbeckens", *Arrabona* 44/1, 2006, 277–314.

¹¹Almancada *Stollengrab* olarak bilinen bu mezar türü genellikle *katakomba mezar* ile karıştırılmaktadır. Katakomba mezardan farklı özellikler gösterdiği için burada kabin mezar terimi tercih edilmiştir.

Kabin mezar türü, Avar döneminde Karpat Havzası'nın sadece küçük bir bölümünde, Körös ve Tisa nehirleri ile Maros nehri arasında kalan yaklaşık 5.000 kilometrekarelik alanda görülür. Biçimsel açıdan en yakın örnekleri, Doğu Avrupa bozkırlarındaki ve Kafkasya'daki katakomba mezarlardır. Fakat aralarındaki önemli farklılıklardan dolayı katakomba mezar tipi, sadece Karpat Havzası'nda gördüğümüz kabin mezar tipinin bir önceli, selefi olarak düşünülebilir.

Nişlerin ve kabinlerin, ölüleri gizlemek amacıyla hazırlandığını düşünmek mümkünse de bunu açıklamak o kadar kolay değildir, çünkü bu mezar tipleri hem değerli eşyalar içeren, tabiri caizse zengin mezarlarda, hem de değerli hiçbir şey içermeyen mezarlarda da görülebiliyorlar. Kanımca birincil neden, ölünün ve kurban hayvanının fiziki olarak birbirinden ayrılması idi. Mezarlıkta az sayıda görülen kabin mezarlarda buna özellikle özen gösterilmiş olması da bu görüşümüzü destekler niteliktedir. Nitekim, kimi mezarlarda ölünün üzeri tahtalarla örtülerek kapatılmış ve kurban hayvanları ise bu tahtaların üzerine konulmuş bir vaziyetteydi. Bu tahtalar, ya mezar çukurunun iki yanında oluşturulan basamaklara ya da mezar duvarlarına oyulmuş oyuklara yerleştirilmişti (Fig. 4). Kimi durumlarda ise bir mezar içinde her iki tekniği de yan yana gözlemlemek mümkündü.

Kurban Hayvanları

Mezarlığın tipik özelliklerinden biri de mezarlara yerleştirilen çok sayıdaki kurban hayvanları, yani atlar, sığırlar ve koyunlardır. 207 mezarda toplam 1200 hayvana rastladık. Mezarlardaki sayıları 1 ve 14 arasında değişiyordu. Kurban hayvanlarının bütün olarak mezara konulmasına sadece birkaç durumda (atlarda ve bir adet koyunda) rastladık (Fig. 5. 1-2).

Büyük bir çoğunluğu *pars pro toto* ilkesine uygun olarak sadece kısmen mezara konulmuştu. Bu durumda hayvan derisi bir bütün olarak mezara konulmuş, kafatası, boyun omurlarından en sonuncusu, bacakları dizden yukarı ve kuyruk omurlarıyla birlikte hiç dokulmadan hayvanın derisi veya postu içinde bırakılmıştı (Fig. 5. 3-4). Hayvan kemiklerinin konumlarından, derisinin veya postunun serilerek veya rulo yapılarak koyulduğu anlaşılıyor. Kurban hayvanının, mezara konulmayan etli kısımlarının ölü yemeği olarak tüketildiğini düşünüyoruz.

Atların büyük bir bölümü mezara koşum takımlarıyla birlikte (Fig. 6), gemler ise seyrek olarak boynuzdan yapılmış ve gem pimi (Alm. *Maulstange*) ile birlikte konulmuş. Koşum takımlarının bir kısmında üzengi bulunmuyordu. Anlaşılan, üzengisiz de rahatça ata binebiliyorlardı. İlginç olan nokta ise üzengilere çift olarak çok seyrek, tek olarak ise çok sık rastlamamızdı. Belki de teklilerin öteki eşi organik bir malzemedden, örneğin kalın bir ipten veya deriden yapılmış üzengilerdi. Koşum takımlarına ait kayış tokaları dışında preslenmiş koşum süsleri de bulduk. Çoğu durumda eğerleri de mezara koymuşlar. Bunu, game ait metal halkalardan anlıyoruz.

Yiyecekler

Ölülerin yanına, öteki hayatlarına yolculukları için yiyecekler de koyulduğu görülüyor. Bu yiyecekler genellikle başın yanında yerleştirilmişler. Mezarlarda bulunan kaplardaki yemekler muhtemelen lapa türündeki yiyecekler veya içecekler içeriyorlardı (Fig. 7. 1-3). Mezarlarda gördüğümüz koyunun kuyruk sokumu kemiğinin (*sakrum*) ve kuyruk omurlarının da ölü yemeği olarak konulduğunu görüyoruz (Fig. 7. 4-5).

ARKEOLOJİK BULUNTULAR

Aşağıda, ölülerin yanlarındaki çok çeşitli buluntulardan sadece en tipik olanları tanıtmak istiyorum:

Buluntuların büyük bir bölümünü küpeler ve inci türündeki takılar oluşturuyor. Erkeklerin küpe ve inci türünde takı takma geleneğinin kökleri Asya'ya uzanıyor.¹²

Kadın ve erkeklerin, metal takılarla süslenmiş başlıkları veya korolları ile çok iyi bir kuyumculuk sanatına tanıklık eden ince levhalardan yapılmış kolyeleri, Pontus bölgesi özellikleri gösteriyorlar (Fig. 8. 3). Basit demir tokalı kemerlerinden kalın gümüş veya bronz zincire iliştirilmiş makyaj malzemeleri sarkıyordu. Yanlarında, gümüşten tüp şeklindeki muhafazalarda, fırça, merhem veya parfüm türündeki şeyler için ise bir kaşık taşıyorlardı.

Erkek giysilerinin en tipik özelliği, kemerlerinin metal süslemeleri idi (Fig. 8. 4-6). Metal süslemeli kemerlerin, erkek çocuklarda 12-14 yaşlarından itibaren takılmaya başlandığı anlaşılıyor. Presleme tekniğiyle hazırlanmış kemer süsleri Bizans ve İtalo-Bizans özellikleri gösteriyorlar. Bu da onların çok geniş bir kültür çevresiyle ilişkide olduklarını gösteriyor. Kemerleri gibi ayakkabıları da metal süslerle süslenmişti.

Erkek mezarlarından çıkan pek çok silah, savaşçı bir yaşam biçimine sahip olduklarına işaret ediyor. Silahlar arasında, birkaç mızrak yanında, çeşitli silahlar, metal süslerle süslenmiş kılıçlar ve göçebe yaşam biçiminin en tipik silahı olan yaya ait çok sayıda yay kemiği, okluklar ve içlerinde ok uçları görülüyor. Oklukların pek çoğu, kızıl ve siyah senkli oymalarla zengin bir şekilde süslenmişler.

Benzerine Avrasya'da şimdiye kadar rastlanmayan bir buluntudan da burada kısaca söz etmek istiyorum. Yaşlı bir erkek mezarında, sağ bacağın yanına çok çeşitli aletler arasında, bir döküm kalıbının içerisine, yarı işlenmiş yay kemikleri, kemikten yay uçları ve kabzaları yerleştirilmiş (Fig. 9). Yay kemikleri üzerinde, işlem aşamalarından kalan izleri çok açıkça gözlemlemek mümkün. Bu buluntular, bir zamanların etkili silahı olan ve Türkçede *refleks yay* diye adlandırılan yayın rekonstrüksiyonunda çok yardımcı olabilir.

Buluntular arasında başka pek çok araç ve gereç de yer alıyor. Örneğin törpü, keçi, keski, uzun saplı keski, oluk bıçağı, eğri saplı törpü ve iki adet de keser. Bütün bu aletler, bir yay yapımının her aşaması için gerekli olan aletlerdir. Mezardaki döküm kabı,

¹² István Bóna, "Studien zur frühwarenzeitlichen Reitergrab von Szegvár" *Acta Archaeologica Hungarica* 32, 1980, 31-95.

bu kişinin demir işçiliğiyle de meşgul olduğuna işaret ediyor. Bu buluntular, bu kişinin yay üretiminden ve demircilikten anlayan çok yönlü bir usta olduğu izlenimini uyandırıyor. Ölümünden sonra, her türlü araç ve gereçleri ile birlikte yarım kalmış veya yarı işlenmiş işlerini, belki de öteki dünyada hizmetine ve zanaatkarlığına devam edebilmesi için yanına gömdüler.

Söz konusu mezarlıktan elde ettiğimiz arkeolojik sonuçlar, iyi organize olmuş ve göçebe hayat süren bir topluluk görünümü arz ediyor. Elimizdeki bulgular bu mezarlığın nispeten kısa bir süre kullanıldığına işaret ediyorlar. Buluntuların tipolojisinden ve mezarlardaki sikkelerden, bu mezarlığın 568-630 yılları arasında kullanıldığı anlaşılıyor. Mezarların büyük bir çoğunluğu çocuklardan ve yaşlılardan oluşuyor. Orta yaşlı erkek mezarlarına hiç rastlamadık. Bundan, onların uzak bölgelerde, belki de Avar-Bizans savaşlarında öldükleri için bu mezarlıkta gömülmedikleri sonucunu çıkarabiliriz.

Mezarların antropolojik yapısına gelince: Antropolojik olarak hem Mongoloid, hem de Europid ırk özelliklerini görüyoruz. Europid ırktan olanların büyük bir kısmında kafatası deformasyonu göze çarpıyor. Fakat elimizdeki bulgulardan ayrıca bu topluluk içinde Asyalıların, Doğu Avrupa bozkırlarından ve Kafkasya'dan gelenlerin, Balkanlar'ın geç antik dönemden halklarının, Bizans ve Cermen, yani Gepid kökenlilerin de olduğunu tespit ettik.

Burada tanıttığım mezarlık, gömme adetlerine dayanarak, Orta Tisza bölgesi, Körös ve Maros nehirleri arasındaki erken Avar dönemi mezarlarıyla uyuyor. Mezarların doğu-batı yönünde olmasına, niş ve kabin mezarlara ve kısmi olarak gömülmüş kurban hayvanlarına dayanarak, gömme adetlerine en yakın analogileri Doğu Avrupa bozkırlarının 5.-7. yüzyıllara ait göçebe mezarlarında görüyoruz.

ORTA TISA BÖLGESİ'NDE DOĞU AVRUPA BOZKIR KÖKENLİ BİR HALK

Tisa nehrinin batısında kalan bölgede şimdiki bilgilerimize göre toplam 30 arkeolojik kazı bölgesinde 800 civarında defin yeri (mezarlıklar ve tek mezarlar) bilinmektedir. Bu definlerin, öncelikle tipik gömme adetleri ve bu adetlerin 6.-7. yüzyıl Doğu Avrupa bozkırlarının (Sivaşovka-Horizont) arkeolojik bulgularıyla olan benzerliğinden dolayı, Avarlara o bölgede katılmış bir topluluğa (veya topluluklara) ait olduğu anlaşılıyor.

Bu gruptaki arkeolojik kazıların büyük bir bölümü, 1900'lü yılların başında (Mokrin, Sırbistan) ve 1930'lu, 1940'lı yıllarda Ferenc Móra ve Dezső Csallány'ın çalışmaları sayesinde gerçekleşmişti (örn. Deszk çevresindeki mezarlıklar, Macaristan). Dokümantasyonları, çağın gereklerine göre hazırlanmış olduğundan bugün artık çok yetersiz kalmaktadır. Bu kazıların arkeolojik bulguları, pek çok durumda — özellikle II. Dünya Savaşı sırasında müze koleksiyonlarının zarar görmelerinden dolayı — tahrip olmuş, başka bulgularla karışmış veya tamamen yok olmuştur. Kazı dokümantasyonları, mezarlıkların haritalarını çıkarmak için yetersiz kalmaktadır. Bu dokümantasyonun büyük bir bölümü mezarlık incelemelerinde bugün artık kullanılamayacak bir düzeydedir, diğer bir bölümü de bugüne kadar maalesef yayımlanmamıştır.

Bu nedenle konumuz açısından iki mezarlık özellikle önem taşıyor. Bunlardan biri, 1980–1997 arasında Gábor Lőrinczy tarafından kazılan ve 460 Erken Avar dönemi mezar içeren Szegvár-Oromdúló mezarlığı. Diğeri ise, Makó, Mikócsa-halom'da kazdığım 207 mezardan oluşan ve yukarıda genel hatlarıyla tanıttığım mezarlık.

Bu iki mezarlık, sadece çok iyi dokümente edilmiş olmasıyla değil, bu kültüre ait bilinen mezarların %80'inin bu mezarlıkta olmasıyla da Tisa'nın batısındaki Doğu Avrupa bozkır kökenli halkın arkeolojik araştırmalarının temelini teşkil etmektedir.

Tisa'nın batısındaki Erken Avar dönemi topluluk, Avarların hakimiyeti altında bulunan bölgelerdeki diğer topluluklardan daha ziyade gömme adetleri bakımından farklılık gösterir. Bu adetleri şöyle sıralayabiliriz: (1) Kurban hayvanlarının kısmi olarak gömülmüş olması. (2) Ölünün ve kurban hayvanının, defin sırasında mezar içinde tavan tahtalarının yan duvarlarda açılan çentiklere monte edilmesinden ve mezar kesitinde bu çentiklerin kulaklara benzemesinden dolayı kulaklı mezar diye çevirebileceğimiz mezarlarda,¹³ yine tahta tavanları simetrik iki basamağa inşa edilmiş ve Türkçeye simetrik basamaklı mezar diye çevirebileceğimiz mezarlarda, niş ve kabin mezarlarda fiziki olarak birbirinden ayrılmış olmaları. (3) Ölü yemeğinin (bir kabın, koyunun kuyruk sokumu kemiğinin ve kuyruk omurlarının) başın yanında olması. (4) Genel özellik olarak, ölünün baş tarafının doğuya veya kuzey-doğuya gelecek şekilde gömülmüş olması.

Bu topluluk Karpat Havzası'na, Avarların kuzey-batıya doğru ilerlemeleri sırasında, Gepid-Longobard-Avar savaşından sonra gelmiştir. Yerleştikleri bölge, daha önce Tisa nehri boyundaki Gepidlerin hakimiyetinde olan ve doğusundan *Csörsz arki* (Latince *Limes Sarmatiae*) diye bilinen topraktan yapılmış savunma arki geçen bölgeydi.¹⁴

Kağanlık merkezinden uzaktaki Kumaradaras'ta gizlice gömülen Avar kağanı, 7. yüzyıl başında muhtemelen Tisa nehrinin batısının tamamını hakimiyeti altında tutuyordu.¹⁵ Avarlar, hakimiyetleri altındaki bölgeleri 600–630 arasında önce küçük çapta, 626'daki Konstantinapolis yenilgisinden sonra ise dereceli olarak kuzeye ve doğuya doğru genişletmeye başladılar. Bunun temel nedenlerinden biri, kendi nüfuslarının doğal bir şekilde büyümesi ve hayvanlarının otlatma alan ihtiyacı yanında — doğu bozkırlarından ve Tuna'nın batısındaki bölgelerden — yeni toplulukların gelmesi olmalıydı.

7. yüzyılın ortalarından sonra Tisa nehri boyundaki mezarlıkların artık kullanılmaması ve daha doğuda, Tisa nehrinden uzaklarda yeni mezarlıklar oluşturmaları, bu topluluğun yaşam alanının değiştiğini gösteriyor. Yeni açılan bu mezarlıklar, yaşam biçimlerinde önemli değişikliklerin olduğunu tanıklıyor. Nitekim, daha önce büyükbaş hayvan besleyen, göçebe yaşam süren topluluğun, bu yaşam biçimini terk ederek evler, yerleşim birimleri inşa ettiğini ve yerleşik yaşama geçtiğini görüyoruz. Bu büyük değişikliklerin nedenleri muhtemelen bölgenin doğal ve fiziki koşullarında, iklim

¹³ Tahtaların, mezarın iki uzun duvarına monte edilmesiyle yapılmış mezar çeşidi.

¹⁴ Gábor Lőrinczy, "Kelet-európai steppei", s. 344.

¹⁵ István Bóna, "A XIX. század nagy avar leletei. — Die Großen Awarenfunde des 19. Jahrhunderts" *Szolnok Megyei Múzeum Évkönyve* 1982–83 (1983), s. 115–117.

koşullarında ve bunun sonucunda da fauna ve florada meydana gelen değişiklikler olmalıydı.

Orta Asya'dan batıya kaçan Avarların elçileri, 558'de Konstantinapol'de, Bizans İmparatoru I. Iustinianus ile yaptıkları müttefiklik antlaşmasına ve bu hizmetleri neticesinde aldıkları altın ödeneğine karşılık, bu bölgede Bizans İmparatorluğu'nun kuzey-doğu sınırlarını tehdit eden Sabirleri, Utrigurları, Şaragurları, Kutrigurları üç dört yıl gibi kısa bir sürede tamamen etkisiz hale getirmiş ve boyundurukları altına almışlardı.

Karpat Havzası'nın orta bölgesinde, Tisza-Körös-Maros nehirleri tarafından çevrelenen bölgede gün ışığına çıkan bu mezarlar, işte Avarlar tarafından boyunduruk altına alınmış bu halkların izlerini de taşıyor.

Mezarlığı kullanan topluluğun etnik kökeni hakkında çeşitli görüşler varsa da, bunlar şimdilik varsayımdan öteye geçemiyor. Tisa nehrinin batısındaki bu topluluğun doğu kökenlerine de işaret eden Dezső Csallány onların, tarihi kaynaklardan da bildiğimiz Kutrigurlar olması gerektiğini düşünüyordu.¹⁶ János Harmatta, benzer nitelikteki Volga Bulgar mezarlarına dayanarak etnik kökenlerini Kutrigur-Bulgar olarak düşünmüştü. Aynı şekilde Péter Somogyi de, Karadeniz'in kuzey kıyı şeridinde 6.-7. yüzyılda oluşan Sivaşovka-Horizont gömme adetleriyle olan ortak yönleri nedeniyle bu topluluğun Kutrigur kökenli olduğunu ileri sürmüştü.¹⁷ Raso Rasev ve Aleksandr Ranisavljev de aynı görüşler.¹⁸ Béla Kürti, Seyhun Nehri boyunca oluşan Cetü-Asar kültürüyle olan benzerlikleri nedeniyle bu topluluğun Orta Asya kökenli olması gerektiğini düşünüyor.¹⁹ Lőrinczy Gábor, etnik köken konusunda çok daha temkinli ve bu topluluğun Doğu Avrupa bozkır kökenli olduğundan söz ediyor, ki bu görüşe ben de tamamen katılıyorum.²⁰

Tisa nehrinin batısındaki bu topluluğun şimdiye kadar bilinen mezarları ve mezarlıklarına ilişkin olarak bölgesel farklılıklar da yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlıyor. Fakat bunların yeniden değerlendirilebilmesi ve tam olarak açıklığa kavuşturulabilmesi için neşredilmemiş bulguların işlenmesi ve neşredilmesi gerekiyor. Ancak mevcut buluntuların ayrıntılı incelenmesinden sonra Tisa nehrinin batısındaki bu topluluğun veya toplulukların etnik kökeni konusunda sağlıklı bir çıkarsamada bulunabiliriz.

¹⁶Dezső Csallány, "A Szentés-lapistói", s. 48.

¹⁷Péter Somogyi, "Typologie, Chronologie", s. 148.

¹⁸Рашо Рашев, Праболгары на Юго-Западной окраине Евразийской степи. In: *Средневековая археология евразийских степей*. Ред.: Хузин, Ф. Ш. Казань, 2007, s.104-117; Александар Ранисавльев, *Раносредневековна некропола код Мокрина*, Београд, 2007.

¹⁹Béla Kürti, "Régészeti párhuzamok a Kárpát-medencei avar kori fülkesírok (Stollengräber) keleti eredetéhez. — O problème vostočnogo proishozdeniâ katakombnyh pogrebenij (Stollengräber) evropejskih avarov", *Tisicum*, 1996, s. 131.

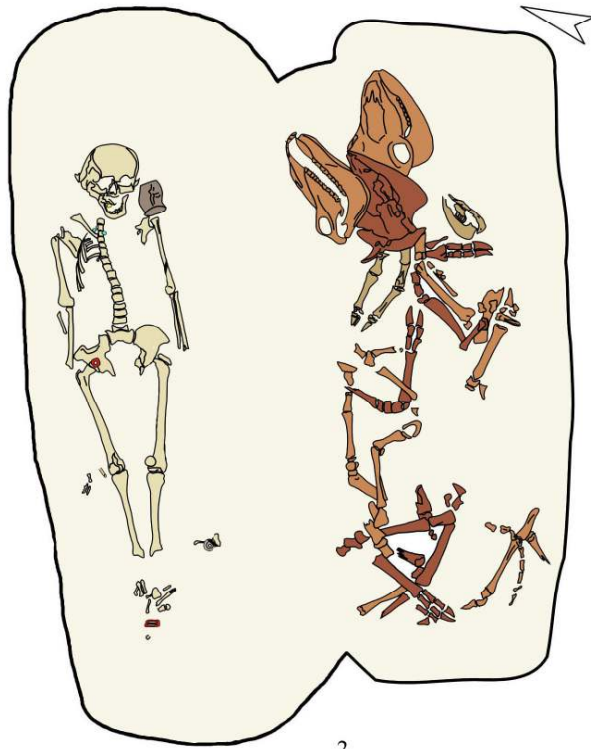
²⁰Gábor Lőrinczy, "Vorläufiger Bericht über", s. 113.



Fig. 1 Kazı alanı. 1. Kazı alanının Karpat Havzası'ndaki konumu, 2. Kazı alanının Avar yerleşim alanı içerisindeki konumu (Bóna 1984'e göre), 3. Kazılan alan.



1



2

Fig. 2 Niş-mezar (97. obje)

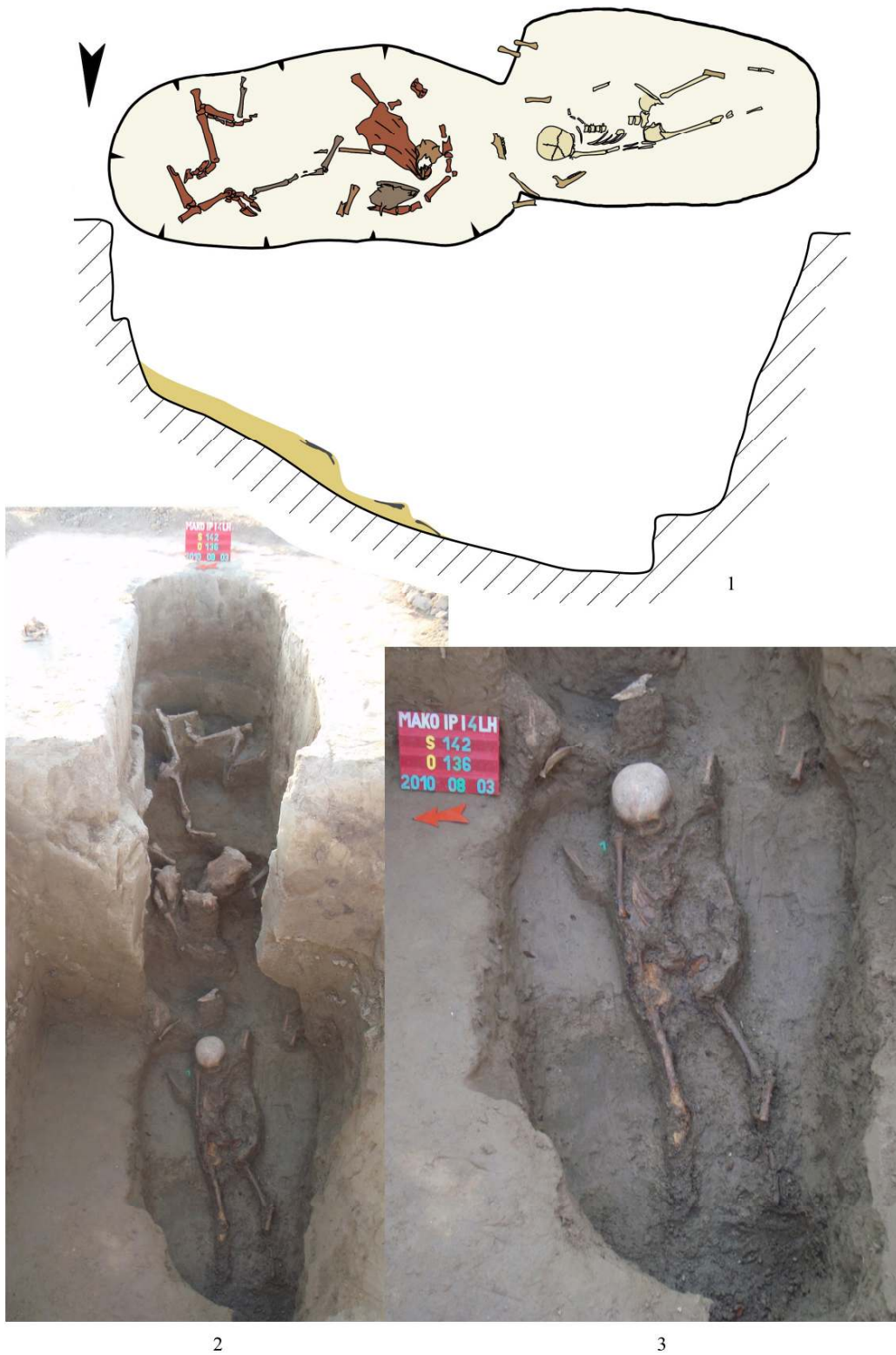


Fig.3 Kabin-mezar (136. obje)



Fig. 4 Kulaklı mezar (1., 3. 150. objeler; 2. 273. objeler)



Fig. 5 Kurban hayvanları. 1. Bütün bir koyun (499. obje), 2. Bütün bir at (243. obje), 3. Kısmi at (160. obje), 4. Kısmi sığır (128. obje).



1



Fig. 6 Koşum takımları. 1-4. Yulara ait metal süslemelerle birlikte bir at kafatası (444. obje), 5-9. Koşum takımları.



Fig. 7 Ölü'nün ahiret yolculuğunda ihtiyacı olan şeyler. 1-3. Kaplar (1. 237. obje; 2. 256. obje; 3. 56. obje), 4-5. Yolculuğunda yemesi için et. Koyunun kuyruk sokumu kemiği ve kuyruk omurları (4. 128. obje; 5. 396. obje).



Fig. 8 Buluntular 1. Mauritius Tiberius'un tremissisi (MIB 36, 583/4-602, 208. obje), 2. Mauritius Tiberius'un solidusu (MIB 13a, 583/4-602, 386. obje), 3. İnce levhadan yapılmış kolye ve döküm bilezikler (157. obje), 4. Preslenmiş ayakkabı süsü (218. obje), 5. Preslenmiş monogramlı büyük kayış ucu (256. obje), 6. Preslenmiş mask tasvirli küçük kayış ucu (218. obje).



Resim 9 1. Koşum takımlı mezar (218. obje), 2. Sağ bacağın yanına koyulmuş aletler, 3-6. Yarı işlenmiş yay kemikleri.